

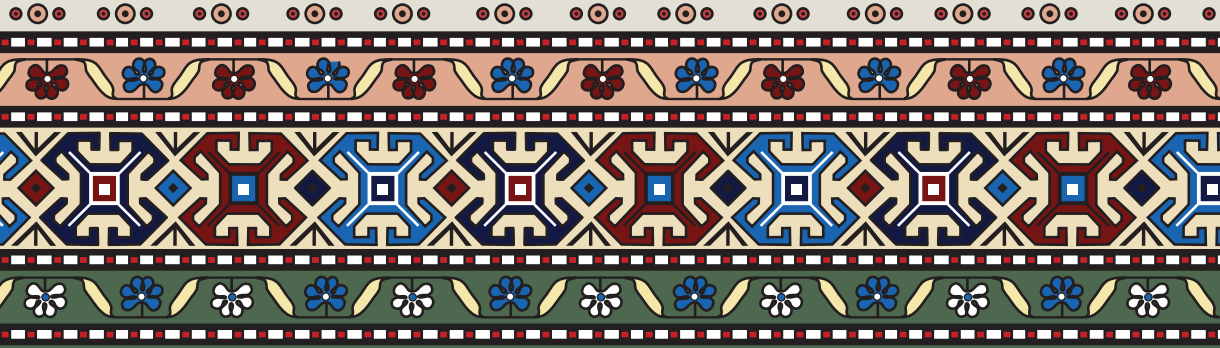
Minas Bższkianc

PODRÓŻ DO POLSKI ORAZ W INNE STRONY

zamieszkiwane przez Ormian,
których przodkowie
przybyli z miasta Ani

Pomniki
dziejowe
Ormian
polskich

7

**PODRÓŻ DO POLSKI
ORAZ W INNE STRONY
ZAMIESZKIWANE PRZEZ ORMIAN,
KTÓRYCH PRZODKOWIE
PRZYBYLI Z MIASTA ANI**

FUNDACJA KULTURY I DZIEDZICTWA ORMIAN POLSKICH

POMNIKI DZIEJOWE ORMIAN POLSKICH

7

MINAS BŹSZKIANC

**PODRÓŻ DO POLSKI
ORAZ W INNE STRONY
ZAMIESZKIWANE
PRZEZ ORMIAN,
KTÓRYCH PRZODKOWIE
PRZYBYLI Z MIASTA ANI**

tłumaczenie z języka ormiańskiego

Tatevik Sargsyan

przygotowanie tekstu polskiego

Paweł Siemianowski, Stanisław Ułaszek

wstęp i tłumaczenie partii kipczackich

Krzysztof Stopka

objaśnienia i komentarze

Krzysztof Stopka, Andrzej Pisowicz, Monika Agopsowicz,

Tatevik Sargsyan

redakcja

Krzysztof Stopka

WYDAWNICTWO
KSIĘGARNIA
AKADEMICKA

Kraków 2025

© Copyright by Fundacja Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich, 2025

Recenzenci

prof. dr hab. Ewa Siemienieć-Gołaś, dr hab. Andrzej A. Zięba

Opracowanie redakcyjne

Joanna Cieślik

Indeksy

Krzysztof Stopka, Tomasz Babnis

ISBN 978-83-953439-4-0 [druk]

ISBN 978-83-953439-7-1 [online, pdf]

ISBN 978-83-8368-409-3 [pdf]

<https://doi.org/10.12797/9788383684093>

Publikacja finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki” w latach 2017-2025, nr projektu 22H 16 0433 84

NARODOWY PROGRAM ROZWOJU HUMANISTYKI

Ten utwór jest dostępny na licencji Creative Commons
Uznanie autorstwa 4.0 Międzynarodowe (CC BY 4.0)

Wydawcy

WYDAWNICTWO
KSIĘGARNIA AKADEMICKA
ul. św. Anny 6, 31-008 Kraków
tel./faks: 12 431-27-43, 12 421-13-87
e-mail: publishing@akademicka.pl
<https://akademicka.com.pl>

WYDAWNICTWO
KSIĘGARNIA
AKADEMICKA

FUNDACJA KULTURY I DZIEDZICTWA
ORMIAN POLSKICH
ul. Świętojerska 12, 00-236 Warszawa
tel. 22 243-18-42
e-mail: fundacja.prezes@ormianie.pl
<https://dziedzictwo.ormianie.pl>

FUNDACJA
KULTURY
I DZIEDZICTWA
ORMIAN POLSKICH

Portret wardapeta Minasa Bzshkianca (malarz nieznan, olej, płótno, własność klasztoru OO. Mechitarystów na San Lazzaro, Wenecja); w ręku portretowanego jego dzieło: *Граммати́ка мно́гоязы́чная соде́ржащая нача́льные осно́вы языко́в ара́бского, персидского, турецкого и татарского, с приме́чаниями о разли́чных язы́ках* [Gramatyka wielojęzyczna zawierająca podstawowe zasady języków arabskiego, perskiego, tureckiego i tatarskiego, z uwagami o różnych językach], Wenecja 1844; w tle popiersie cara Mikołaja I, któremu praca ta została zadedykowana, oraz ordery rosyjskie przyznane Bzshkiancowi

SPIS TREŚCI

Wstęp	13
Przedślowie	37
I. Część pierwsza, to jest wiadomości o Ani i Anitach	43
Królowie Ani.	47
Pierwsze zdradzenie Ani.	67
Zdradzenie króla Gagika.	74
Drugie zdradzenie Ani.	76
Pierwszy podbój Ani.	79
Śmierć króla Gagika.	81
Drugi podbój Ani.	83
Trzeci podbój Ani.	88
Czwarty podbój Ani.	91
Piąty podbój Ani.	94
Szósty podbój Ani.	97
Ostateczne zniszczenie Ani.	101
Ruiny Ani i prowincja Szirak.	103
Napisy na starych budowlach.	108
Rozproszenie mieszkańców Ani.	120
II. Część druga, będąca w istocie historią naszej podróży	135
1. Polscy Ormianie – potomkowie dawnych mieszkańców Ani.	139
Lwów.	140
Lwowscy Ormianie.	143
Klasztor ormiański.	144
Rezydencja arcybiskupa.	146
Dom kanoników.	149
Żeńska wspólnota zakonna.	151
Katedra ormiańska.	153
Arcybiskupstwo we Lwowie.	160
Społeczność lwowian.	169
Sądownictwo Ormian lwowskich.	174
Przywileje [ormiańskich] mieszkańców Lwowa.	180
Stanisławów.	181
Łysiec.	186

SPIS TREŚCI

Brzeżany	187
Tyśmienica	188
Śniatyn	189
Horodenka	190
Zamość	191
Kuty	192
2. Ormianie w rosyjskiej części Polski	195
Jazłowiec	195
Łuck	197
Żwaniec	198
Kamieniec Podolski	202
Potomkowie dawnych mieszkańców Ani w Kamieńcu	204
Kościół Świętego Mikołaja	205
Kronika kościoła Świętego Mikołaja	213
Kościół Świętej Bogurodzicy	225
Kościół Zwiastowania [Bogurodzicy]	230
Kościół Świętego [Grzegorza] Oświeciciela	232
Sąd	235
Mohylów Podolski	242
Raszków	247
Reguła pierwsza. O miłości do kościoła i dochodach kapłana	261
Reguła druga. Dotycząca swatostwa, zaręczyn i ślubu	263
Reguła trzecia. O sporządzaniu zapisu testamentowego	265
Reguła czwarta. O tworzeniu funduszu	266
Reguła piąta. O udzielaniu pożyczek na procent w celu osiągnięcia zysku	267
Reguła szósta. O bractwie i przedstawicielach cechu	267
Reguła siódma. Dotycząca ogólnie wszystkiego	269
Bałta	270
Grigoriopol	270
Besarabia	274
Kiszyniów	275
Chocim	277
3. Ormiańscy mieszkańcy Bukowiny	277
Czerniowce	278
Seret	279
Suczawa	279
4. Potomkowie dawnych mieszkańców Ani w Madżarstanie	283
Elizabetopol	284
Gherla	291
Szent Miklosz, czyli Dżurdżow	292
Sipwiz	293
Dewa	293
Aiud	294
Abrud	294
Kezdi Waszarhel	294
Morusz Waszarhel	295
Nowy Sad	295
Oradia, czyli Nog Warod	296

SPIS TREŚCI

Temeszwar, dawniej Temena	297
Sybin, po niemiecku Hermansztadt	297
Sas Sebesz	298
Braszów, po niemiecku Kronsztadt	298
5. Potomkowie dawnych mieszkańców Ani w Mołdawii i na Wołoszczyźnie	299
Bukareszt	300
Fokszany	301
Jassy	301
Tecuci	303
Roman	303
Botoszany	304
Hoknaj	304
Gałac, czyli Kalas	304
6. Bułgaria	305
Ruszcuk	305
Razgrad	306
Szumli	306
Silistra	307
Ajtos	307
Burgas	308
Babadag	308
Dimetoka	308
Wielkie Tynowo	309
Filibe	309
Pazardżik	310
Komotini	310
Edirne	310
Warna	311
Braila	312
Izmail	312
Kilia	313
Akerman	313
7. Podróż do Noworosji	314
Ormianie w Noworosji	315
Odessa	315
Mikołajów	321
Chersoń	323
Oleszki	325
8. Tauryda, czyli Półwysep Krymski	326
Dzieje Taurydy	329
Chanowie tatarscy	331
Stopnie mirzów	340
Północna część Półwyspu Krymskiego	341
Or Kapu	342
Ormiański Bazar	342
Miejscowości na Półwyspie Krymskim	343
Karasubazar	343
Dzieje Ormian katolików z Karasu	350

SPIS TREŚCI

Kościół Świętego [Grzegorza] Oświeciciela	351
Klasztor	354
Przywilej dla Karasu	355
Kaplica Świętego Antoniego	358
Karasu Paszi	359
Wsie w okolicy Karasu	360
Kajali	361
[Klasztor] Świętego Zbawiciela [w Bachczeli]	361
Ortalank	363
Topti	364
[Kościół] Świętej [Paraskiewy] Piatnicy	364
Sala i Kamyszli	365
Burulcza	365
Zuja	366
Saħyr	367
Aqmescit	367
Eski Saraj	370
Sabla	377
Czatyr-Dah	378
Rzeka Alma	378
Bakczysaraj	379
Pałac chanów	379
Majrum	385
Czufut-Kale	386
Eski Jurt	388
[Rzeki] Kaczasu i Belbek	388
Mangup	389
Zachodnia część Krymu	389
Tuzla	390
Kara Tepe i Sasyk	391
Gezlew, czyli Eupatoria	392
Donuzław	397
Eski Foros	398
Dalsza zachodnia część [Krymu]	400
Ak-Jar	400
Sewastopol	402
Inkerman	405
Skalne Miasto	405
Więzienie w Sewastopolu	408
Stary klasztor	409
Chersonesz	410
Ruiny Chersonezu	413
[Klasztor] Świętego Jerzego	415
Bałakława	416
Twierdza [Cembał]	417
Południowa część Krymu	419
Idż Eli	421
Uskut	423

SPIS TREŚCI

Kapsychor	424
Czoban-Kule	424
Sudak	426
Inne miejsca w południowej części [Krymu]	430
Wschodnia część Krymu	433
Rzeki	433
Eski Krym	435
[Klasztor] Świętego Krzyża	437
[Klasztor] Świętego Stepannosa	442
Kazarat	443
Nachiczewan	443
Karagoz	444
Kaffa	445
Historia mieszkańców Ani w Kaffie	452
Historia barona Lojsa, nowego męczennika	457
Nowa Kaffa	459
Skupisko starożytności	461
Kościoły ormiańskie	464
[Kościół] Świętego Sarkisa	464
[Kościół Świętego Michała] Archanioła	465
[Klasztor] Świętego Jerzego	466
[Kościół] Świętego Torosa	467
[Kościół Świętej] Bogurodzicy	467
Czar Chapan	468
[Kościół] Świętej Anny	469
Inne pozostałości	469
Lazaret	469
Park	470
Reszta wschodniej części [Krymu]	472
Kercz	472
Miasto Kercz, czyli Pantikapajon	475
Bospor Kimmeryjski	479
Tamań, czyli Fanagoria	480
Tiemriuk [Temriuk]	485
Kubań, czyli Antisites	486
Kamysz Burun	487
Akra i Sites	488
Jeni Kale, czyli Karkaca	488
Królowie Bosporu	490
Monety Królestwa Bosporańskiego	495
Monety ze stolic Bosporu	498
Północne wybrzeże Krymu	499
Arabat	499
Geniczesk, to znaczy Wąski	500
Niewielkie jezioro Sasyk[-Sywasz]	501
Ujście Karasu	502
Stare i nowe nazwy niektórych miejsc na Krymie, jak również okolicznych jezior i rzek	503

SPIS TREŚCI

9. Północna część Noworosji	504
Nogajowie	505
Duchoborcy	507
Tonka	508
Abitoczna	509
Mariupol	509
Taganrog	510
[Nowy] Nachiczewan	510
Wsie w okolicy Nachiczewanu	513
Azow	514
Czerkies Kermen	514
Rzeka Don	515
Kozacy czarnomorscy	516
III. Część trzecia, która stanowi uzupełnienie [opisu] naszej podróży	517
1. Ormianie Tatarii	517
Astrachan	520
Kizlar	526
Pekete, Mollachali, Karazali	528
Sarapan, Andrea	528
Derbent	529
2. Ormianie na Kaukazie i w Gruzji	532
Jegorock	532
Madżar	533
Aleksandrow	533
Stawropol	534
Mozdok	534
Tyflis	536
Gandża	540
Gori	540
Haghpat	541
Bibliografia	545
Summary	561
Streszczenie	565
Indeks osobowy	567
Indeks geograficzny	597

WSTĘP

Autor i jego środowisko

Minas Bższkianc – życie i twórczość

Minas Bższkianc (Bżyszkianc, Bższkeanc, Pezeszgianc, Pższgeanc) urodził się 15 października 1777 roku w Trapezuncie (Trebizondzie, Trabzonie) w zamożnej rodzinie katolickiej. Jego ojciec Manug był lekarzem (po ormiańsku: *pższg/bższk*), używał więc nazwiska wywodzącego się od nazwy profesji tak w formie ormiańskiej – Pższgianc, jak i w wersji zitalianizowanej – Medici, co oznaczało „syn medyka”. Jego dom rodzinny stał naprzeciw kościoła katedralnego Astwadzamajr (Matki Bożej), na wprost Morza Czarnego¹.

Nie wiemy, gdzie w Trapezuncie Bższkianc pobierał nauki początkowe. W grę mogła wchodzić szkoła prowadzona przez jeden z zakonów katolickich działających w mieście. Nie można też wykluczyć, że jako syn zamożnej rodziny uczył się prywatnie. Możliwe, że już wtedy poznał obce języki: turecki, perski i arabski². Z pewnością było to wykształcenie przepełnione duchem katolickim,

¹ Պատմության Պոնտոսի որ է Սևան ծով [Historia Pontu, czyli Morza Czarnego] ասորագրեալ տեառն հ. Մինաս վարդապետի Բժշկեան Տրապիզոնցւոյ ‘ի Մխիթարեան Միաբանութեանէ [autorstwa o. Ter-Minasa Bższkeana z Trapezuntu z zakonu mechitarystów], ‘Ի Վենետիկ ‘Ի Վանս Սրբոյն Ղազարոյն [w Wenecji, w klasztorze Świętego Łazarza] 1819, s. 81; zob. M. Nichanian, *Die Reiseberichte von Minas Bżškeanc*, w: *Der Reisebericht des Minas Bżškeanc über die Armenier im östlichen Europa (1830)*, wyd. B. Kovács, G. Grigoryan, współpraca A. Osipian, Wien-Köln-Weimar 2019, s. 52-53, *Armenier im Östlichen Europa*, t. 5.

² Фрагменти перекладу книги Мінаса Медіци „Мандрівка до Польщі та інших місць, населених Вірменами, вихідцями з древнього престольного міста Ані” [Fragmenty przekładu „Podróż do Polski i innych krajów zaludnionych Ormianami, wychodźcami ze starożytnego stołecznego miasta Ani], przeł. X. Кушнерев [Ch. Kusznerow],

skoro wybrał drogę powołania zakonnego. W 1789 roku posłano go do Wenecji, gdzie na wyspie San Lazzaro mieścił się klasztor benedyktynów ormiańskich, nazywanych mechitarystami. Tam w szkole zakonnej przyswajał najpierw różne języki³ i umiejętności, po czym już jako mnich studiował filozofię i teologię. W 1804 roku został wyświęcony na księdza i uzyskał stopień wardapeta, czyli doktora teologii. Następnie udzielał się jako nauczyciel i wychowawca, przygotowując kandydatów do zakonu i na kapłanów. W tych latach mogły pojawić się u niego zainteresowania pedagogiczne⁴.

W 1808 roku odbył swoją pierwszą podróż z Wenecji do Stambułu (Konstantynopola), przemierzając się parowcem przez rzeki Mur, Drawę, Sawę i Dunaj, zwiedzając ośrodki zamieszkałe przez Ormian w Królestwie Węgierskim (zwłaszcza w Siedmiogrodzie), w Księstwach Wołoskim i Mołdawskim oraz w Bułgarii. Celem podróży Bzszkianca było rozeznanie się w sytuacji tamtejszych Ormian katolików. Przy okazji interesowała go historia miejscowości, ich położenie geograficzne, znajdujące się tam obiekty archeologiczne i architektoniczne, inskrypcje, numizmaty, księgi oraz zawarte w nich kolofony. Sporządzał na ten temat szczegółowe notatki, które przydały mu się potem przy pisaniu obszerniejszej pracy. W ten sposób postępował także podczas kolejnych wypraw.

W Konstantynopolu mieszkalo w tym czasie wielu Ormian katolików; w 1783 roku szacowano ich liczebność na 20 tysięcy. Duszpasterstwo wśród nich sprawowało między innymi pięciu mechitarystów⁵, których liczba zapewne rosła. Mechitaryści jako mnisi katolicy uznawali hierarchię Kościoła ormiańskiego i nie eksponowali zbyt różnic religijnych między Ormianami. Badali dziedzictwo całego chrześcijaństwa ormiańskiego, gromadząc rękopisy, które miały posłużyć jako materiał do stworzenia słownika języka ormiańskiego. Usiłowali ożywić starożytny ormiański jako język literacki. Uważali też, że drogą do unii jest głównie oświata i szkolnictwo.

red. O. Джанов [O. Dżanow], Д. Гордієнко [D. Hordijenko], „Наш Крим” [Nasz Krym] 4, 2019, s. 201.

³ Z pewnością nauczył się wówczas łaciny, ponadto włoskiego i francuskiego, a być może także nieco niemieckiego. Obecność w klasztorze mnichów pochodzących z kręgu kultury arabskiej i perskiej też mogła przyczynić się do pogłębienia znajomości tychże języków. Tatarski i rosyjski poznał na Krymie.

⁴ C. Mutaftian, *La saga des Arméniens de l'Ararat aux Carpates*, Paris 2018, s. 19.

⁵ Ch. A. Frazee, *Catholics and Sultans: The Church and the Ottoman Empire 1453-1923*, London–New York 2006, s. 185.

Bższkianc po przyjeździe do Konstantynopola objął stanowisko przełożonego szkoły zakonnej w Perze⁶. Sam też zajmował się nauczaniem. Na potrzeby swych wychowanków przed 1815 rokiem opracował *Akademję wiedzy* – encyklopedię w formie rymowanych strof, w której odwoływał się do licznych dziedzin: teologii, religii, filozofii, antropologii, chronologii, lingwistyki, gramatyki, retoryki, botaniki, mineralogii, geologii, aerologii, kosmologii, geografii, nawigacji, medycyny, handlu, rachunkowości, optyki, fizyki, matematyki, mechaniki, hydrostatyki, pirotechniki, malarstwa (na przykład skiagrafi), drukarstwa, telegrafii, alchemii i mitologii. Każda dziedzina została scharakteryzowana w czterowierszu lub czterowierszach, a w przypisach zamieszczono cenne adnotacje o historii i istocie danej nauki. Encyklopedia spełniała wszelkie ówczesne europejskie standardy. Autor przystępnie przedstawił między innymi informacje o dziejach, obyczajach i wierzeniach różnych ludów – Persów, Turków, Gruzinów, Hindusów, Chińczyków, Afrykanów itd.⁷ Na końcu opracowania znalazły się cztery grafiki odnoszące się do antropologii, zoologii, astronomii i matematyki. Oprócz literatury ważną rolę w nauczaniu szkolnym pełnił śpiew. Świadom tego Bższkianc wziął udział w opracowaniu nowej ormiańskiej notacji muzycznej, współpracując z bogatą stambulską rodziną Duzjanów: Hagopem, który powrócił ze studiów muzycznych w Paryżu, i Harutjunem, a także z Babą Hampardzumem Limondzianem. W rezultacie w 1812 roku na prośbę Antona Duzjana ułożył podręcznik zawierający wykładnię nowego zapisu nutowego, lecz ze względów finansowych nie zdołał go opublikować⁸. W szkole prowadzonej według wzorów zachodnich duże znaczenie miał teatr szkolny, któremu Bższkianc poświęcał wiele uwagi. W rezydencji Duzjanów w dzielnicy o nazwie Kurucesme wystawiano pisane i reżyserowane przez niego sztuki. Być

⁶ Pera (Galata) – dzielnica Stambułu w europejskiej części miasta, na północnym brzegu Złotego Rogu.

⁷ Մ. Բժշկեանց [M. Bższkianc], *Ծեմարան գիտելեաց, որ է համարուն տեղեկութիւն հարկաւոր գիտութեանց, ազատական արուեստից* [Akademia wiedzy, czyli krótki wykład niezbędnych nauk i sztuk wyzwolonych na potrzeby uczącej się młodzieży], Ի Վենետիկ վանս Սրբոյն Ղազարոս [w Wenecji, w klasztorze Świętego Łazarza] 1815 (następne wydania w XIX w.: 1818, 1836, 1858, 1875, 1886).

⁸ M. Nicheanian, *Die Reiseberichte von Minas Bžškeanc*, s. 41-42. Praca Bższkianca na temat muzyki: *Երաժշտութիւն, որ է համարուն տեղեկութիւն երաժշտական սկզբանց և ելևէջութեանց եղանակաց և նշանագրաց խազից* [Muzyka, czyli krótka wiadomość o podstawach muzycznych oraz o modulacjach, trybach i znakach nutowych (chazach)] pozostaje dotąd w rękopisie.

może w tym czasie powstały projekty także innych książek pedagogicznych. Bzszkianc uczył również członków rodziny Duzjanów – gorliwych katolików, którzy dysponowali prywatnymi domowymi kaplicami⁹.

W 1815 roku władze mechitarystów skierowały Bzszkianca do pracy w jego rodzinnym Trapezuncie. Miał troszczyć się o wspólnotę Ormian katolików tego miasta. Ich położenie prawno-religijne było – podobnie jak w reszcie państwa tureckiego – bardzo skomplikowane. Należeli bowiem do milletu¹⁰ ormiańskiego, na czele którego stał ormiański patriarcha Konstantynopola. Był on nie tylko reprezentantem całego narodu, ale także sędzią w sprawach religijnych i świeckich. W sytuacji napięć na tle wyznaniowym z reguły inicjował prześladowania katolików. Starania o utworzenie osobnego milletu katolickiego pod koniec XVIII wieku spełzły na niczym. W czasie pobytu Bzszkianca w Turcji Ormianie katolicy modlili się w kościołach ormiańskich lub łacińskich; świątynie ormiańskokatolickie jeszcze wtedy nie istniały¹¹. Opiekę administracyjną nad katolikami Imperium Osmańskiego sprawował wikariusz łacińskiego patriarchy Konstantynopola, a nad będącymi wśród nich Ormianami – podlegający mu wikariusz obrządkowy ormiańskokatolicki, pozbawiony – poza prawem wyświęcania księży – kompetencji jurysdykcyjnych¹².

Bzszkianc został początkowo dobrze przyjęty przez mieszkańców Trapezuntu, dlatego z zapałem oddał się pracy duszpasterskiej i pedagogicznej. Za odziedziczone po ojcu pieniądze otworzył szkołę. Na potrzeby dydaktyczne przełożył wówczas na aszcharabar (język pospolity) powieść Daniela Defoe *Robinson Crusoe*¹³. Przekładu dokonał jednak nie z oryginału, ale ze skróconej

⁹ Ch. A. Frazee, *Catholics and Sultans*, s. 257.

¹⁰ Millet – system organizacyjny gmin religijnych w Imperium Osmańskim, polegający na przyznaniu religiom niemuzułmańskim określonej prawem autonomii; każdy millet miał zatwierdzanego przez sułtana przywódcę. System milletów został zniesiony wraz z upadkiem państwa Osmanów.

¹¹ Ch. A. Frazee, *Catholics and Sultans*, s. 185.

¹² Wikariat dla Ormian katolików został ustanowiony przez Rzym w 1759 r. K. Stopka, *Ormianie katolicy w XIV-XVIII wieku*, w: K. Stopka, J. Osiecki, K. Siekierski, *Ormianie katolicy w Armenii i Gruzji. Historia, pamięć, tożsamość*, Kraków 2015, s. 180, 185-193, *Historia, Hereditas, Ecclesia*, t. 1.

¹³ Պատմություն վարուց Ռոբինսոնի Քրիզոստ [Historia przypadków Robinsona Crusoe] ի խրատ եւ ի կրթութիւն մանկանց [dla nauki i pouczenia dzieci] Թարգմանեալ ի գալիսկան լեզուէ՝ յաշխարհաբար Ի Հայր Մինաս Վարդապետ Բժշկեան Տրապիզունց, Ի Մխիթարեան Մխարանութեանէ [przetłumaczona z języka francu-

edycji francuskiej, zatytułowanej *Nowy Robinson*. Książka ta zapoczątkowała jego twórczość w języku pospolitym w wariantach zachodnioormiańskim. Uważał, że świetnie nadaje się dla najmłodszych, gdyż pobudza ich wyobraźnię, wywołuje zainteresowanie światem i opowiada o początkach cywilizacji¹⁴. W 1818 roku opublikował w Wenecji następne opracowania szkolne: drugie wydanie *Akademii wiedzy*, a ponadto *Naukę dla dzieci*¹⁵, *Wiedzę dla dzieci dla użytku szlachetnego młodzieńca Dirana Aleksaniana*¹⁶ oraz *Bajki Ezopa* z objaśnieniami i pouczeniami moralnymi¹⁷. Książki te stały się bardzo popularne. Pierwszy z podręczników doczekał się trzech wydań, natomiast drugi – dziewięciu¹⁸. W 1818 roku ich autor wznosił budynek szkolny naprzeciw katedralnego kościoła Matki Bożej¹⁹.

Bższkianc twierdził, że w czasie pobytu w Trapezuncie wraz z towarzyszami objeżdżał Pont, czyli wybrzeża Morza Czarnego, co miało zająć dwa lata. Rzekomo odbywał tę wyprawę żaglowcem na trasie: Stambuł – Trapezunt – Teodozja – Konstanca – Warna – Burgas – Stambuł, podążając śladami historyków starożytnych i nowożytnych. Relacjonująca podróż książka *Historia Pontu* składa się z części wprowadzającej i siedmiu rozdziałów tematycznych, z których każdy jest sprawozdaniem z oddzielnej wyprawy morskiej przedstawiającym sektor Przymorza z jego miejscowościami i osiedlami²⁰. Autor uwzględnił

skiego na aszcharabar przez o. Minasa wardapeta Pższgeana z Trebizondy], Ի Վենետիկ Ի վանս Սրբոյն Ղազարոյ [w Wenecji, w klasztorze Świętego Łazarza] 1817.

¹⁴ M. Nichanian, *Die Reiseberichte von Minas Bžškeanc*, s. 43.

¹⁵ Մ. Բժշկեանց [M. Bższkianc], *Վարժութիւն մանկանց* [Nauka dla dzieci], Ի Վենետիկ Ի վանս Սրբոյն Ղազարոյ [w Wenecji, w klasztorze Świętego Łazarza] 1818.

¹⁶ Tytuł z karty: Վարժութիւն մանկանց. Տն. Հ. Մինաս վարդապետի Բժշկեան Ի Մխիթարեան Միաբանութենէ [Nauka dla dzieci napisana przez ojca Ter Minas Pższkeana z zakonu mechitarystów], Ի Վենետիկ Ի վանս Սրբոյն Ղազարոյ [w Wenecji na wyspie św. Łazarza] 1818

¹⁷ *Առակք Եզովքոսի* [Bajki Ezopa] թարգմանեալ Ի գալլիական լեզուէ՝ յաշխարհաբար, եւ յաւելեալ ոտանաւոր իմաստս եւ բարոյական խրատս, Ի Հ. Մինաս Վարդապետ Բժշկեան Ի Մխիթարեան Միաբանութենէ [przełożone z języka francuskiego na aszcharabar, z dodaniem wierszowanych pouczeń i nauk moralnych o. Minas wardapeta Bższkianca z zakonu mechitarystów], արդեամբք եւ ծախիւք Տեառն Պօղոս վարդապետի Կուլեալ Խոտրթեցոյ [staraniem i kosztem der Boghosa wardapeta Guliala Chodrdżecogo], „Ի Վենետիկ” Ի վանս Սրբոյն Ղազարոյ [w Wenecji, w klasztorze Świętego Łazarza] 1818.

¹⁸ M. Nichanian, *Die Reiseberichte von Minas Bžškeanc*, s. 41.

¹⁹ *Ibidem*, s. 53.

²⁰ [Historia Pontu, czyli Morza Czarnego].

informacje historyczne, archeologiczne, przyrodnicze, geograficzne i etnograficzne. Na końcu zamieścił cztery tabele z imionami władców Pontu od III wieku przed Chrystusem do IX stulecia, a także monarchów z dynastii Komnenów panujących w Trapezuncie w latach 1063-1460²¹. Wydaje się jednak, że była to podróż wymaginowana, której opis powstał na bazie literatury historyczno-geograficznej²². Dzieło to podobnie jak poprzednie napisane zostało w pospolitym języku ormiańskim. Aszcharabaru Bższkianc używał też w charakterze języka pomocniczego podczas nauczania w szkole.

Entuzjastyczne przyjęcie w Trapezuncie wzbudziło wdzięczność duszpasterza, który w liście z 27 lipca 1815 roku poprosił opata mechitarystów weneckich Stepannosa Kiuwera Akonca o przesłanie miejscowej katedrze ormiańskiej drukowanego ewangeliarza dużego formatu. Planował oprawić go w srebro i przekazać wiernym²³. Z czasem działalność Bższkianca spowodowała konflikt z frakcją Ormian niekatolików, a zwłaszcza z biskupem miasta Stepannosem V. Obie strony wzajemnie zwalczały się i oczerniały. Mechitaryści, w przeciwieństwie do wychowanków Collegium Urbanum Kongregacji Rozkrzewiania Wiary w Rzymie, uznawali władzę ormiańskiego patriarchy Konstantynopola oraz biskupa Antona Missirliana, wikariusza Ormian katolików²⁴. Pogarszanie się stosunków w Trapezuncie było konsekwencją wydarzeń w Konstantynopolu, gdzie w 1819 roku wielki wezyr Halet Efendi nie mogąc spłacić długów zaciągniętych u rodziny Duzjanów, pozbawił ich życia przez powieszenie lub ścięcie. Krewni Duzjanów w Imperium Osmańskim zostali aresztowani, a ich majątki skonfiskowane. W następnym roku doszło do ostrego zatargu na tle relacji z Kościołem katolickim. Władze tureckie skazały wtedy na śmierć wielu uczestników rozruchów w Stambule, innych natomiast wypędziły. Ormiański patriarcha Konstantynopo-

²¹ К. Хамада [K. Hamada], Р. Исака [R. Isaka], *Венеция, Крым и Кавказ – путешествие Минаса Бжшкяна в его сочинении „История Понта”* [Wenecja, Krym i Kaukaz – podróże Minasa Bższkiana w jego dziele „Historia Pontu”], w: *Армяне юга России: история, культура, общее будущее. Материалы III Международной научной конференции г. Ростов-на-Дону, 30-31 мая 2018 г.* [Ormianie południa Rosji: historia, kultura, wspólna przyszłość. Materiały III Międzynarodowej konferencji naukowej. Rostów nad Donem, 30-31 maja 2018], red. Г. Г. Матишов [G. G. Matiszow], Ростов-на-Дону [Rostów nad Donem] 2018, s. 206-208.

²² M. Nchanian, *Die Reiseberichte von Minas Bžškeanc*, s. 48-57.

²³ B. Kovacs, G. Grigoryan, *Einleitung*, w: *Der Reisebericht des Minas Bžškeanc*, s. 20.

²⁴ J. Osiecki, *Katolicy obrządku ormiańskiego w Armenii i Gruzji w XIX i XX wieku*, w: K. Stopka, J. Osiecki, K. Siekierski, *Ormianie katolicy w Armenii i Gruzji*, s. 254.

la Boghos I z Adrianopola wygnał ze stolicy mechitarystów, a idea pojednania Kościołów legła w gruzach²⁵. Dobra Ormian katolików, w tym prawdopodobnie dom Bższkianca, który odziedziczył po ojcu, uległy konfiskacie²⁶. Wówczas, 12 marca 1819 roku, duchowny wyjechał z Trapezuntu do Wenecji. W 1820 roku opublikował tam książkę pod tytułem *Wykład teologii dla pouczenia dzieci Kościoła*. Zapewne napisał ją jeszcze w Poncie, gdyż na karcie tytułowej podał nazwisko swojego współpracownika Guregha agi²⁷ Saghyriana z Trapezuntu²⁸.

Wkrótce po powrocie do Wenecji Bższkianc otrzymał od władz zakonnych polecenie udania się na Krym. Sytuacja Ormian katolików na Półwyspie, który przeszedł pod panowanie Rosji, była skomplikowana, lecz pojawiły się możliwości polepszenia ich losu.

Misje katolickie na Krymie jeszcze w 1742 roku papież Benedykt XIV porządkował jurysdykcyjnie ormiańskim arcybiskupom lwowskim w miastach Kaffa, Karasubazar, Or Kapu (Perekop) i Gezlew (Kozłów). Po zajęciu Półwyspu przez Rosję ludność ormiańska została deportowana. Katolików wysiedlono do Jekaterynosławia, natomiast pozostałych do Nowego Nachiczewanu. W 1784 roku władze rosyjskie zgodziły się na powrót Ormian na Krym. Jednocześnie w 1801 roku zakazano prowadzenia jakiejkolwiek działalności misyjnej wśród chrześcijan. W 1806 roku car Aleksander I desygnował na biskupa Ormian katolików proboszcza z Mohylowa nad Dniestrem – Józefa Krzysztofowicza. Po aprobachie decyzji przez Rzym został on w 1810 roku wyświęcony przez lwowskiego arcybiskupa ormiańskiego Jana Jakuba Symonowicza²⁹. Ustanowiono również w Rosji europejskiej wikariat dla Ormian katolików, który objął terytoria zabrane

²⁵ Ch. A. Frazee, *Catholics and Sultans*, s. 257.

²⁶ M. Nichanian, *Die Reiseberichte von Minas Bžškeanc*, s. 53. Autor relacji słusznie domyślał się, że w 1819 r. jego dom nie należał już do rodziny, a fortuna przepadła.

²⁷ (A. P.) *Aga* – turecki wyraz oznaczający ‘pan, przełożony, naczelnik’; S. Stachowski, *Słownik historyczno-etymologiczny turcyzmów w języku polskim*, Kraków 2014, s. 9.

²⁸ *Յայտնութիւն ստորաւծագիտական ի հրահանգ մանկանց եկեղեցւոյ* [Wykład teologii dla pouczenia dzieci Kościoła] տն Հ. Մինաս վարդապետի Բժշկեան Տրապիզնդոյ ի Միխրաբեան Միաբանութենէ [napisany przez der Minasa wardapeta Bższkiana z Trapezuntu z zakonu mechitarystów], արդեամբբ բարեպաշտ Կիրիկ աղայի Սաղըրեան Տրապիզնդոյ [staraniem pobożnego pana Guregha agi Saghyriana z Trapezuntu], Ի Վենետիկ Ի վանս Սրբոյն Դաւաթոն [w Wenecji, w klasztorze Świętego Łazarza] 1820.

²⁹ G. Petrowicz, *La Chiesa armena in Polonia e nei paesi limitrofi*, t. 3: 1686-1954, Roma 1988, s. 263-266, *Studia Ecclesiastica*, t. 17; K. Stopka, *Symonowicz (Szymonowicz, Simonowicz) Jan Jakub (1740-1816), arcybiskup ormiańskokatolicki Lwowa*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 46, Warszawa-Kraków 2009, s. 248-249.

Polsce (Łuck, Kamieniec Podolski, Mohylów, Raszków, Żwaniec i Bałtę), cały Krym, a także Astrachań i Kazań. Gdy w 1816 roku biskup Krzysztofowicz zmarł, łaciński metropolita mohylewski Stanisław Sistrzeńcewicz, uważany za przełożonego katolików w Rosji, powierzył administrację wikariatu księdzu Antoniemu Warteresiewiczowi, proboszczowi w Kamieńcu Podolskim i Raszkowie.

Tymczasem w 1817 roku w Karasubazarze pojawił się pochodzący ze świeckiego kleru Achalcycze w Gruzji biskup Anton Puradian, wyświęcony w 1815 roku przez katolika eczmiażyńskiego Efrema. Po uzyskaniu absencji od kar kanonicznych z powodu święceń przyjętych od patriarchy „schizmatycznego” oddał się do dyspozycji metropolity Sistrzeńcewicza. Ten polecił księdzu Warteresiewiczowi zebrać wszystkie dotyczące Puradiana dokumenty, chciał bowiem uzyskać dla biskupa zezwolenie na sprawowanie posługi na Krymie. Przykazał Warteresiewiczowi wystarać się o zgodę Aleksandra I na obsadzenie ormiańskiego biskupstwa, a zarazem wikariatu apostolskiego dla Rosji europejskiej w Mohylowie nad Dniestrem. Latem 1818 roku krymscy Ormianie katolicy przy okazji wizyty cara apelowali o nominację Puradiana. Aleksander I wyraził aprobatę, a nawet wyznaczył biskupowi pensję w wysokości tysiąca rubli. Puradian za radą Sistrzeńcewicza na przełomie 1818 i 1819 roku starał się listownie o zatwierdzenie go przez Stolicę Apostolską. Prosił także o wysłanie na Krym kilku kapłanów, mnichów z gór Liban (antonianów) lub innych zakonników z Konstantynopola, dobrych teologów i kanonistów, gdyż jednego z nich zamierzał wyświęcić na koadiutora *cum iure successionis*³⁰.

Bższkianc został wysłany na Krym w odpowiedzi na prośbę biskupa Puradiana o wsparcie duszpasterzy tamtejszych Ormian katolików. Czy planowano jego nominację na biskupa „z prawem następstwa”? Trudno dociec. Wybrał drogę przez Polskę ze względu na obecność ciekawych rękopisów lokalnych wspólnot ormiańskich. Mechitaryści doceniali wartość księgozbiorów polskich Ormian. Już w roku 1791 przebywał we Lwowie mechitarysta wenecki Howhannes Zohrabian. Owocem jego pobytu było wypożyczenie od tamtejszego arcybiskupstwa kilku ksiąg w celu ich skopiowania. Inne udało mu się potajemnie wywieźć do Wenecji. Kilkadziesiąt lat później zakon nadal bardzo interesował się przejęciem kolejnych z nich.

13 kwietnia 1820 roku Bższkianc wyjechał z Wenecji oraz przez Treviso, Lublany, Graz, Wiedeń, Brno, Ołomuniec, a dalej zapewne Kraków, Tarnów,

³⁰ S. Barącz, *Żywoty sławnych Ormian w Polsce*, Lwów 1856, s. 360-362; G. Petrowicz, *La Chiesa armena in Polonia*, t. 3, s. 286-288.

Rzeszów i Przemyśl dotarł do Lwowa. W Wiedniu uzyskał od ambasadora rosyjskiego zezwolenie na wjazd do Rosji³¹. W stołecznym mieście Rusi Czerwonej znalazł się w maju. Na ormiańskiej stolicy zastał Kajetana Warteresiewicza, arcybiskupa elekta, który przyjął go łaskawie. Podróżny został ulokowany w mieszkaniu kanonickim, gdzie przypuszczalnie otrzymał wikt i opierunek. 22 maja pisał do opata mechitarystów w Wenecji, że udało mu się zdobyć dla biblioteki klasztornej kodeks wardapeta Sarkisa Sznorhalięgo z komentarzami do listów apostolskich, kopiowany w latach 1317-1320 – dar arcybiskupa „na wieczną pamięć miasta Lwowa i duchowieństwa ormiańskiego”³².

4 czerwca powiadamiał opata Kiuwera Akonca, że zyskał przychyłość zarówno kleru, w tym arcybiskupa, jak i ludu. Dzięki temu otrzymał dostęp do rękopisów, które mógł czytać i opracowywać. Ponieważ nie chciał całkiem odebrać społeczności tego dziedzictwa, tylko najważniejsze manuskrypty posłał do klasztoru na San Lazzaro, natomiast te mniej ważne miały tam dotrzeć później. Pozostawił także na miejscu pokwitowanie świadczące, że formalnie tylko wypożycza je w celu wykonania kopii³³. W tym samym dniu wyjechał ze Lwowa, zwiedzając po drodze Halicz, Stanisławów, Łysiec³⁴, Tyśmienicę, Śniatyn, Horodenkę i Kutę. W Śniatynie był gościem tamtejszego proboszcza ormiańskiego Antoniego Maramorosa, w Kutach zaś wizytował plebana Samuela Moszoro. Pisał: „wraz z nim [to jest proboszczem Moszoro] przewodniczyliśmy licznej procesji i odprawiliśmy uroczyste nabożeństwo w dzień świętego Antoniego Padewskiego” – czyli 13 czerwca. Następnie, po przeprawieniu się tratwą przez rzekę Czeremosz, Bższkianc dotarł do Wyżnicy na Bukowinie,

³¹ B. Kovacs, G. Grigoryan, *Einleitung*, s. 14.

³² Biblioteca della Congregazione Armena Mechitarista a Venezia (dalej: BMV): rkps 117. Rękopis ofiarował bibliotece zakonu abp Kajetan Warteresiewicz, jak informuje notatka na wyklejce. Wcześniej, w 1791 r., o jego pozyskanie starał się jeszcze Howhannes Zohrabian w czasie swej podróży po Polsce.

³³ Pisał, że pokwitowanie darowizny zostawił we Lwowie abp. Warteresiewiczowi. Ten sam tekst, bez ostatniego ustępu, znajduje się w adnotacji umieszczonej na rękopisie, por. BMV: rkps 117. Zob. też B. Kovacs, G. Grigoryan, *Einleitung*, s. 20; P. Mnatsakanyan, *Kultura języka ormiańskiego w dawnej Polsce*, rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem prof. dr. hab. K. Stopki, Kraków 2015, Armenian Foundation, [on-line:] https://fundacjaormianska.pl/assets/uraturu/Piruz_Mnatsakanyan_Kultura_jezyka_ormian.pdf (dostęp: 20 VI 2025).

³⁴ Do Łyśca musiał udać się ze Stanisławowa, po czym wrócić, by móc skierować się do Kut. Bższkianc zapewne nie był w Brzeżanach, które nie leżą na tej trasie, chyba że odwiedził je podczas pobytu we Lwowie. Podobnie sprawa miała się z Zamościem.

leżącej naprzeciw Kut. Prawdopodobnie udał się potem do Suczawy, Seretu i Czerniowiec w austriackiej części Bukowiny³⁵. Stamtąd musiał powrócić do Stanisławowa, by kontynuować podróż na Krym.

W Stanisławowie nawiązał kontakt z Michałem Torosiewiczem, wikariuszem tamtejszego kościoła ormiańskiego, dzięki któremu udało mu się pozyskać przynajmniej siedem rękopisów. Stamtąd wyruszył w kierunku rzeki Dniestr, zmierzając do granicy z Rosją. Dniestrem dotarł do Ustii, a później do Okopów Świętej Trójcy. Po przejściu granicy austriacko-rosyjskiej znalazł się w Isakowcach, gdzie spotkało go dobre przyjęcie ze strony władz rosyjskich. Godzinę po opuszczeniu tej ostatniej miejscowości był już w Żwańcu, gdzie powitał go komendant twierdzy – Polak. Skorzystał też z gościny polskiego proboszcza, który administrował ormiańską świątynią; obserwował wówczas Chocim i jego zamek w rosyjskiej Besarabii. W ruinach Żwańca Bższkianc miał odkryć różne manuskrypty, które zabrał ze sobą. Dalej udał się do Kamieńca Podolskiego, gdzie starannie zbadał ormiańskie archiwalia, rękopiśmienne księgi liturgiczne i sądowe, zanotował również inskrypcje. Zbiory gminy kamienieckiej nadal pozostawały w mieście nietknięte.

W Kamieńcu był gościem Antoniego Warteresiewicza, administratora ormiańskiego wikariatu apostolskiego w Rosji europejskiej, mieszkającego w budynku kanoników łacińskiej kapituły katedralnej. Niewątpliwie od niego Bższkianc otrzymał informacje o sytuacji Ormian katolików na Krymie. Jak pisał, Warteresiewicz do końca swego życia odnosił się do niego z największym szacunkiem, co sugeruje, że przez następne dwa lata prowadzili korespondencję. W stolicy Podola skontaktował się z pewnym Ormianinem Mikołajem, który pomagał mu w pracy. Z Kamieńca udał się do Mohylowa, Raszkowa i Bałty, stamtąd zaś do Besarabii – zapewne przez Grigoriopol do Odessy³⁶. Na miejscu przebywał już na pewno w sierpniu 1820 roku.

Po przyjeździe do Odessy energicznie zabrał się za ożywianie życia religijnego tamtejszych katolików. Okoliczności były sprzyjające, ponieważ funkcję gubernatora Noworosji i Besarabii pełnił rzymski katolik, hrabia Alexandre-Louis Andrault de Langéron. Na jego prośbę, a także dzięki zabiegom Rady Powierni-

³⁵ Wśród ksiąg, które potem wysłał do Wenecji, były pozycje pozyskane w Czerniowcach i Suczawie. Por. BMV: rkps 1817.

³⁶ Pisał: „Grigoriopol to miasto położone w niedalekiej odległości od Bałty i Raszkowa. Dotarliśmy do niego, mijając różne polskie osady”. Tam, w domu Mikołaja Sadowa, otrzymał jedną z ksiąg gminy ormiańskiej lwowskiej – księgę kroraków (umów zaręczynowych) i diatików (testamentów) z lat 1630-1642 (BMV: rkps 1788).

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

Archiwum Główne Akt Dawnych,

Metryka Koronna,

sygn. 93, 187

Zbiór dokumentów pergaminowych,

sygn. 5417, 5855, 5863, 5876, 5914

Archiwum Państwowe Republiki Krymu w Symferopolu (Государственный архив Республики Крым),

f. 26, 27

Biblioteka Książąt Czartoryskich – Muzeum Narodowe w Krakowie,

rkps 478

Biblioteca Medicea Laurenziana,

Cassetta Cesarini, nr 6-8

Biblioteka Narodowa Francji (Bibliothèque Nationale de France),

rkps Arm. 176

Biblioteka Narodowa w Warszawie,

rkps 8101 III

Biblioteka Ormiańskiej Kongregacji Mechitarystów w Wenecji (Biblioteca della Congregazione Armena Mechitarista a Venezia),

rkps 117, 304, 441, 446, 689, 698, 1463, 1700, 1750, 1788, 1817, 2640, 3060

Biblioteca Parohiei Armene Catolice din Gheorgheni (Gyergyószentmiklósi Örmény Katolikus Plébánia Könyvtára),

Liber nomina dominorum mercatorum qui libenter dederunt pro Ecclesia Mariae natae extructa intus continens

Biblioteka Uniwersytetu w Lejdzie (Universitaire Bibliotheken Leiden),

sygn. B.U.878.G.9

Centralne Muzeum Tauridy w Symferopolu (Центральный музей Тавриды),

sygn. CMT.KP-23130/D-8830

BIBLIOGRAFIA

- Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy w Kijowie (Центральний Державний Історичний Архів України, м. Київ),
f. 39, op. 1, ed. chr. 11-12, 14-15, 17, 139, 158
- Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy we Lwowie (Центральний Державний Історичний Архів України, м. Львів),
f. 52, op. 2, spr. 513-516, Acta iudicii civilis Armenorum
- Fundacja Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich,
Zbiór ksiąg stanu cywilnego i zapowiedzi przedślubnych parafii ormiańskokatolickich z dawnych Kresów Rzeczypospolitej, sygn. 36, Księga zmarłych parafian stanisławowskich (1715-1829)
- Instytut Naukowo-Badawczy Starożytnych Rękopisów im. Mesropa Masztoca (Erywań) (Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի գիտահետազոտական ինստիտուտ),
rkps 24, 1527, 7442
- Muzeum Ermitażu w Petersburgu (Государственный Эрмитаж),
nr inw. AP-1514
- Narodowa Biblioteka Ossolineum,
Akta sądu ormiańskiego w Stanisławowie 1692-1702,
sygn. 1590/II
- Rosyjska Biblioteka Narodowa (Российская Национальная Библиотека),
Oddział Rękopisów,
sygn. Arm.2

Źródła drukowane

- Acta Iohannis XXII (1317-1334)*, red. A. L. Tăutu, Romae 1952, *Pontificia Commissio ad Redigendum Codicem Iuris Canonici Orientalis. Fontes. Series 3*, t. 7, cz. 2
- Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego Bernardyńskiego we Lwowie wskutek fundacji śp. Aleksandra hr. Stadnickiego wydane staraniem Galicyjskiego Wydziału Krajowego*, t. 3, Lwów 1872
- [Akty] *Акты исторические, собранные и изданные Археографическою комиссиею* [Akta historyczne zebrane i wydane przez Komisję Archeograficzną], t. 2: *1598-1613*, Petersburg 1841
- [Aliszan G.] Ալիշան Դ., *Կամենից. Տարեգիրք Հայոց Լեհաստանի և Ռումինիոյ* [Kamieniec. Kronika Ormian Polski i Rumunii], Վենետիկ [Wenecja] 1896
- [Anecy S.] Անեցի Ս., *Հասարակական գրքոց պատմագրութիւն* [Zbiór ksiąg historycznych], red. S. Միկաելյան [T. Mikaelian], Էջմիածին [Eczmiadzyn] 1893
- [Aragk] Արագկ Եզովրուի [Bajki Ezopa] թարգմանեալ ի գաղղիական լեզուէ յաշխարհաբար. և յանգեալ ոտանատր իմաստս և բարոյական խրատս: Ի Հ. Մինաս վարդապետէ Բժշկեան ի Մխիթարեան Միաբանութենէ [przełożone z języka francuskiego na aszcharabar, z dodaniem wierszowanych pouczeń i nauk moralnych o. Minasa wardapeta Bzszkia-

SUMMARY

Journey to Poland and Other Places Inhabited by Armenians Whose Ancestors Came from the City of Ani by Minas Bzhshkiantz

Minas Bzhshkiantz (1777-1751) was an Armenian philologist, educator, historian, ethnographer, musicologist, and member of the Mekhitarist Order. In 1804, he was ordained as a priest in Venice and obtained the degree of vardapet, i.e., a doctorate in theology. He then worked as a teacher and educator at a monastery school for boys. During those years, he developed an interest in languages and pedagogy. He was a polyglot, fluent in Turkish, Arabic, Persian, Tatar, Latin, Italian, French, and Russian. He taught at schools in Constantinople, Trabzon, Odesa, and Karasubazar (today: Belogorsk). He wrote school textbooks and participated in the development of a new system of musical notation. For school purposes, he translated Daniel Defoe's novel *Robinson Crusoe* into the Armenian vernacular (Ashkharabar). Between 1820 and 1847, he worked among Armenian Catholics in Russia.

In 1830, in the printing house of the Mekhitarist monastery on the island of San Lazzaro in Venice, he published a book entitled *Ճանապարհորդությունն ի Լեհաստան և յայլ կողմանս բնակեալս ի հայկազանց սերելոց ի նախնեաց Անի քաղաքին* (*Journey to Poland and Other Places Inhabited by Armenians Whose Ancestors Came from the City of Ani*). In the first part, he included the history of the Kingdom of Armenia under the Bagratuni dynasty (9th–11th centuries). He believed that after the fall of the capital of “a thousand and one churches,” the survivors headed for Pontus, Bulgaria, Wallachia, Moldavia, Crimea, and Poland. The myth of the origin of all Armenians in these regions from refugees from this city played an important role in Armenian historiography. In Poland, it was popularized in the 19th century by the Dominican priest and Armenian, Father Sadok Barącz.

In his book, Bzhshkiantz described not only his journey through the lands of former Poland in 1820, but also his earlier expedition to Hungary, Wallachia, Bulgaria, and Constantinople in 1808–1809. During his stay in the Ottoman Empire, he was supposed to have made another trip around the Black Sea coast, which he described in a separate book in Armenian entitled *Պատմություն Պոնտոսի որ է Սևու ծով* (*History of Pontus, or the Black Sea*, 1819). However, there are serious doubts as to whether this trip actually

SUMMARY

took place. The description of the voyage around the Black Sea coast was probably based on literature, although it cannot be ruled out that, coming from Trebzon, he may have visited many places in his native Pontus.

Bzhshkiant's was then sent by the order to Crimea to support the local pastoral ministry among Armenian Catholics. As it was known that valuable and rare manuscripts were kept in the centers of the Armenian diaspora in the former Kingdom of Poland, he was also tasked with acquiring some of them for the monastery's collection. At that time, the Mechitarists were intensively involved in scientific and publishing activities. Therefore, Bzhshkiant chose to travel through what was then Galicia (the Austrian partition of Poland), probably also visiting Bukovina. He visited all the major Armenian communities of former Poland and Moldova, and wrote about others based on oral accounts. He crossed the border with the Russian Empire near Żwaniec (today: Zhvanets), then went to Kamieniec Podolski (today: Kamianets-Podilskyi), and then to Mohylów Podolski (Mohiliv-Podilskyi) on the Dniester, Raszków (Rashkiv), and Bałta (Balta). He continued through Russian Bessarabia, reaching Odesa via Grigoriopol, and then the Crimea. From Lwów (Lviv) and Odesa, he sent valuable manuscripts, obtained in a more or less official manner, to Venice. In Crimea, he settled permanently in Karasubazar, where he served as the superior of the Armenian Catholics of that city, and then of the Catholics of the entire Crimea. Karasubazar became the starting point for expeditions to various places on the Crimean Peninsula. The result was a very accurate historical and geographical description of Crimea, especially its coastline. This was followed by a description of the northern part of Novorossiia. All of these expeditions are covered in the second part of the book. The final, third part describes Armenian settlements in Russian Tatarstan and the Caucasus. The book ends abruptly with a description of the Haghpat monastery, located in Russian-controlled Georgia.

Bzhshkiant's work has great scientific and cognitive value. The author was interested in the history of the places he visited, their geographical location, the archeological and architectural sites found there, inscriptions, books with colophons, chronicles, epigraphic and numismatic monuments, as well as the customs of the nations and peoples living alongside the Armenians. Polish readers will find particularly interesting those parts of the book which describe the state of Armenian settlement in the territories of former Poland in the second decade of the 19th century. Some of the source information on this subject has been preserved only in Bzhshkiant's work. For this reason, it is difficult to underestimate its value.

Excerpts from Bzhshkiant's book have been translated into Russian and Ukrainian. Almost the entire translation was published in German in 2019 (without translations of the Armenian-Kipchak and Arab-Turkish parts and under a changed title, inconsistent with the author's intention). This translation is the second complete translation of the book, and the first into Polish. The Armenian translation was done by Dr. Tatevik E. Sargsyan (then: Scientific-Research Center for Crimean Studies and Protection of Cultural Heritage of the Republic of Crimea, now independent researcher), and the Polish text was prepared by Dr. Stanisław Ułaszek (University of Gdańsk) and Paweł Siemianowski

SUMMARY

(Jagiellonian University). The authors of the commentaries are: Tatevik E. Sargsyan, Prof. Krzysztof Stopka (Jagiellonian University), Prof. Andrzej Pisowicz (Jagiellonian University), and Ms Monika Agopsowicz (Foundation for the Culture and Heritage of Polish Armenians). The volume was edited by Krzysztof Stopka.

Keywords: Minas Bzhshkiantz, Mekhitarist Order, Armenian diaspora in Poland, Crimea, Moldova, Wallachia, Hungary, Bulgaria, research expeditions

STRESZCZENIE

Podróż do Polski oraz w inne strony zamieszkiwane przez Ormian, których przodkowie przybyli z miasta Ani Minasa Bższkianca

Minas Bższkianc (1777-1751) był ormiańskim filologiem, pedagogiem, historykiem, etnografem, muzykologiem, członkiem zakonu Mechitarystów. W 1804 roku w Wenecji został wyświęcony na księdza i uzyskał stopień wardapeta, to jest doktora teologii. Udzielał się następnie jako nauczyciel i wychowawca w szkole klasztornej przygotowującej kandydatów do zakonu i do kapłaństwa. W tych latach pojawiły się u niego zainteresowania językowe i pedagogiczne. Był znawcą wielu języków: tureckiego, arabskiego, perskiego, tatarskiego, łacińskiego, włoskiego, francuskiego i rosyjskiego. Nauczał w szkołach w Konstantynopolu, Trapezuncie, Odessie, Karasubazarze. Pisał podręczniki szkolne i brał udział w opracowaniu nowego systemu notacji muzycznej. Na potrzeby szkolne przełożył na ormiański język pospolity (aszcharabar) powieść Daniela Defoe *Robinson Cruoe*. W latach 1820-1847 pracował wśród Ormian katolików w Rosji.

W 1830 roku w drukarni klasztoru Mechitarystów na wyspie San Lazzaro w Wenecji opublikował książkę pt.: *Podróż do Polski oraz w inne strony zamieszkiwane przez Ormian, których przodkowie przybyli z miasta Ani*. W pierwszej jej części zawarł historię Królestwa Armenii pod rządami dynastii Bagratunich (IX–XI w.). Wierzył bowiem, że po upadku stolicy „tysiąca i jeden kościołów”, ocalali wychodźcy skierowali się w stronę Pontu, Bułgarii, Wołoszczyzny, Mołdawii, Krymu i Polski. Mit pochodzenia wszystkich Ormian tych regionów od uchodźców z tego miasta odegrał ważną rolę w historiografii ormiańskiej. W Polsce upowszechnił go w XIX wieku dominikanin, a zarazem Ormianin, ks. Sadok Barącz.

Bższkianc opisał w swej książce nie tylko swą podróż po ziemiach dawnej Polski w 1820 roku, ale także wcześniejszą wyprawę, jaką odbył na Węgry, Wołoszczyznę, do Bułgarii i Konstantynopola w latach 1808-1809. W trakcie pobytu w imperium osmańskim miał odbyć jeszcze jedną podróż wokół wybrzeży Morza Czarnego, którą opisał w osobnej książce pt. *Historia Pontu, czyli Morza Czarnego* (1819). Istnieją jednak poważne wątpliwości czy rzeczywiście doszła ona do skutku. Opis podróży statkiem wokół wybrzeży Morza Czarnego powstał prawdopodobnie na podstawie literatury, choć nie jest wykluczone, że pochodząc z Trapezuntu mógł być w wielu miejscach położonych w rodzinnym Poncie.

Bższkianc został następnie posłany przez zakon na Krym, aby wesprzeć tamtejsze duszpasterstwo wśród Ormian katolików. Ponieważ zdawano sobie sprawę, że w ośrodkach diaspory ormiańskiej dawnego Królestwa Polskiego znajdują się cenne i rzadkie rękopisy, zlecono mu przy okazji misję pozyskania niektórych z nich do zbiorów klasztornych. Mechitarysty prowadzili wówczas intensywną działalność naukową i wydawniczą. Dlatego Bższkianc wybrał drogę przez ówczesną Galicję (austriacki zabór Polski), zwiedziwszy prawdopodobnie również Bukowinę. Był we wszystkich ważniejszych gminach ormiańskich dawnej Polski i Mołdawii, o innych pisał na podstawie relacji ustnych. Granicę z imperium rosyjskim przekroczył w okolicach Żwańca, po czym udał się do Kamieńca Podolskiego, a następnie Mohylowa nad Dniestrem, Raszkowa, Bałty. Jechał dalej poprzez rosyjską Besarabię, docierając przez Grigoriopol do Odessy, a następnie na Krym. Ze Lwowa i Odessy wysyłał do Wenecji cenne rękopisy, pozyskane w sposób bardziej lub mniej oficjalny. Na Krymie zamieszkał na stałe w Karasubazarze, pełniąc tam funkcję przełożonego Ormian katolików tego miasta, a następnie katolików całego Krymu. Karasubazar stał się punktem wypadowym do wypraw w różne miejsca Półwyspu Krymskiego. W ich rezultacie powstał bardzo dokładny opis historyczno-geograficzny Krymu, a zwłaszcza jego wybrzeży. Po nim opisana została północna część Noworosji. Wszystkie wymienione wyprawy zajmują drugą część książki. W ostatniej, trzeciej części opisane zostały osady ormiańskie w rosyjskiej Tatarii i na Kaukazie. Książka urywa się gwałtownie na opisie klasztoru Haghpāt, położonego w opanowanej przez Rosjan Gruzji.

Praca Bższkianca ma wielkie walory naukowo-poznawcze. Autora interesowała historia zwiedzanych miejscowości, ich położenie geograficzne, znajdujące się tam obiekty archeologiczne, architektoniczne, inskrypcje, księgi z umieszczonymi w nich kolofo-nami, kroniki, zabytki epigraficzne i numizmatyczne, a także obyczaje mieszkających obok Ormian narodów i ludów. Dla czytelnika polskiego szczególnie interesujące są te partie książki, w której opisany został stan osadnictwa ormiańskiego na terenach dawnej Polski w drugiej dekadzie XIX wieku. Niektóre informacje źródłowe na ich temat zachowały się tylko w pracy Bższkianca. Z tego powodu trudno nie docenić jej wartości.

Fragmety książki Bższkianca były tłumaczone na język rosyjski i ukraiński. Niemal cały jej przekład ukazał się w 2019 roku w języku niemieckim (bez tłumaczeń partii w języku ormiańsko-kipczackim i tatarskim). Niniejszy przekład jest drugim w kolejności całościowym tłumaczeniem książki, pierwszym na język polski. Tłumaczenia z języka ormiańskiego dokonała dr Tatevik E. Sargsyan, tekst polski przygotował dr Stanisław Ulaszek (Uniwersytet Gdański) i Paweł Siemianowski (Uniwersytet Jagielloński). Autorami komentarzy są: Tatevik E. Sargsyan, Krzysztof Stopka (Uniwersytet Jagielloński), Andrzej Pisowicz (Uniwersytet Jagielloński) i Monika Agopsowicz (Fundacja Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich).

Słowa kluczowe: Minas Bższkianc, Zakon Mekhitaristów, diaspora ormiańska w Polsce, Krym, Mołdawia, Wołoszczyzna, Węgry, Bułgaria, wyprawy badawcze

Pomniki
dziejowe
Ormian
polskich

7

FUNDACJA
KULTURY
I DZIEDZICTWA
ORMIAN POLSKICH

WYDAWNICTWO
KSIĘGARNIA
AKADEMICKA

ISBN 978-83-953439-4-0

9 788395 343940

NARODOWY PROGRAM
ROZWOJU HUMANISTYKI